

Prof.Dr. Gülsüm KİLLİ YILMAZ

TL1060 Hakas Türkçesi II Ders Notu: 2. Ders “Hakas Türkçesinde Ad Grubu Sözcükler”, Ankara Üniversitesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Ankara, 2021.

Ad (Существительнай / ададыс)

Varlıklarla nesnelere, eylemleri, duyguları, nitelikleri vb. gösteren sözcüklere ad (isim) denir. Hakas Türkçesinde ad grubu sözcükler için Rusçadan alıntı **существительнай** ya da son yıllardaki gramer çalışmalarında **адалыс** terimi kullanılır. Ат, ағас, көнек, пас, сас, өзім, аң, тағ, чазы, күмүс, тими́р, пүр, Ағбан, Асхыс, Тайра, Аймир, чуртас, өрініс, түс vb. ad grubu sözcüklerdir.

Ad grubu sözcükler yapı, anlam, işlev gibi pek çok bakımdan sınıflandırılabilirler.

Ad grubu işlevleri bakımından özel (собственной) ve cins ad (нарицательнай) olarak sınıflandırılabilir.

- 1) **Özel (собственной) adlar:** Özel adlar tek bir varlığın adıdır. Hakas Türkçesinin yazım kurallarına göre Türkiye Türkçesinde olduğu gibi özel adlar büyük harf ile başlar. Ancak Hakasçada birkaç sözcükten kurulu ad öbeği biçimindeki özel adların yazımında, genellikle öbeğin ilk sözcüğünün baş harfi büyük olur, diğer sözcükler küçük harf ile yazılır. Ancak Hakas Türkçesinde Türkiye Türkçesinde olduğu gibi bu isimlere gelen ekler herhangi bir işaretle ayrılmazlar. Ekler doğrudan eklenir. Türkiye Türkçesinden farklı olarak Hakas Türkçesi gramerlerinde millet, topluluk, boy, aşiret adları özel adlar sınıfında yer almaz ve yazarken baş harfleri küçük olarak yazılır. Örneğin хакас, орыс, түрк, сағай, хаас vb. Aynı şekilde dil, din, mezhep vb. adları da özel ad sınıfında değildir ve küçük harf ile başlar: хакастап, орыстап, хакас тілі, түрк тілі, христианство, ислам, буддизм, христианнар, православнай христианнар, католиктер, мусульманнар vb.

- a) İnsanların adları, baba adları (отчество), soyadları (фамилия): Николай, Аймир, Николай Георгиевич

Доможаков, Николай Федорович Катанов, Дарья Федоповна Патачакова vb.

- b) Ülke, şehir, ilçe, köy, cadde, dağ, deniz, göl adları (хазналар, городтар, аймахтар, ааллар, орамалар, талайлар, көллер аттары): Хакас чирі, Турция, Афбан, Асхыс, Анчул, Чоғархы Төө, Чахсы хоных, Күн-Тағ, Пуланның көл, Сойан тағлары, Пушкин орамазы, Хара талай. Çeşitli idari birimlerin adlarının yazılışı farklıdır. Cumhuriyetlerin adları yazılırken bütün ad öbeğini oluşturan sözcüklerin ilk harfi büyüktür. Çeşitli türdeki idari birimleri ifade eden kray, oblast, rayon adlarında ise sadece öbeği oluşturan ilk sözcüğün baş harfi büyük, idari birimi ifade eden sözcük ise küçük harf ile yazılır. Хакас Республикасы, Тыва республикасы, Хызылчар крайы, Шарыпов аймағы, Асхыс аймағы, Кемерово облазы.
- c) Kıtarp, dergi, gazete, sinema filmleri vb. adları (книгалар, журналлар, газеталар, кинофильмнер ан. пасха нимелер аттары). Bu tür özel adlar tırnak içinde yazılırlar. : «Хакас чирі», «Ленин чолы», «Хызыл аал», «Ыраххы аалда», «Ах тасхыл», «Инесай», «Тигір хуры», «Хан тигір», «Көгле, чир суум», «Ада чирі» vb.
- d) Takma adlar, hayvanların adları vb. (солалар): Халтарах, Ах төс vb.
- e) Bayram ve özel günlerin adları (үлүкүннер аттары) Чиңіс күні, Наа чыл, Чыл пазы, Тун пайрам vb.
- f) Çeşitli dans, müzik vb. gruplarının adları (өмелер аттары): «Час ханат», «Айланыс» vb. Bu tür özel adlar tırnak içinde yazılırlar.
- g) Mağaza, firma vb. adları (магазиннер, предприятиелер аттары): «Самсунг», «Тузалығ ас-тамах» аттығ 28 магазин, «Сүт» ОАО (Открытое акционерное общество), «Афбан» аэропорт, «Авиакомпания Хакасия» ОАО vb. Bu tür özel adlar tırnak içinde yazılırlar.
- h) Yüksek idari kurumların öbek biçimindeki adlarında öbeği oluşturan bütün adlar büyük yazılır: Хакас

Республиканың Өөркі Чөбі, Россияның Хазна Думазы. Ancak bakanlık adlarında sadece öbeği oluşturan ilk sözcüğün baş harfi büyük yazılır: Хакасияның чир-чайаан ис-пайы паза экология министрствозы, Хакасияның промышленность паза чир-чайаан ис-пайы министрствозы, Хакасияның аал хонии паза ас-тамах министрствозы.

- i) İdari: akademik vb. unvanlar özel ad sayılmaz ve küçük harfle yazılır. Ancak unvan öbeğini oluşturan diğer sözcükler özel ad niteliğinde ise ilk sözcüğün baş harfi büyüktür: Сорыг городтың пазы, Хакасия пазы, Сорыг городтың мэрі, Өөркі чөп кнезі, Хакасияның национальной паза территориальной политика министрі, Хакасияның транспорт паза чол хонии министрі, Хакасияның экономика тилізі министрі, «Хакас чирі» газетаның өөн редакторы, Асхыс аймаа пазы, Хазна Дума кнезі, Хакас кафедрасының профессоры Венедикт Григорьевич Карпов, тархын наукаларының докторы, профессор, ХакНИИЯЛИ-ның директоры, Хакасияның саблыг наука тоғынчызы, Н.Ф.Катановтың адынаң хазна сыйииның лауреады Валентина Николаевна.
- j) Çeşitli organizasyon, kurum, kuruluş vb. adlarını belirten öbeklerde sadece öbeğin ilk sözcüğünün baş harfi büyük diğerleri (özel ad niteliğinde değil ise küçük harf ile yazılır): В.Г.Чаптыковтың адынаң Хакас филармониязы, Л.Р. Кызласовтың адынаң чир-суғ ыгренчең музей, С.П. Ултургашевтің адынаң ортымах школа, Национальной школа, Сойан-алтай тюркология институты, Н.Ф.Катановтың адынаң Хакас хазна университеті, Россияның Писательлер пірігізі, СССР-ның писательлер пірігізі.
- k) Yasa adları: Yasanın adını oluşturan öbeğin ilk sözcüğü ile закон sözcüğünün ilk harfi büyük yazılır. Хакас Республиканың чоннарының тіллірінеңер акас Республиканың Законы.
- l) Madalya, nişan, belge isimlerinde ad öbeğinin ilk sözcüğü büyük harf ile başlarken öbeğin başı durumundaki пічік, орден, медаль sözcükleri küçük harf ile başlar. Аарластыг пічік, Владимир Штыгашев Почёт ордені, ынархас ордені.

- Türkiye Türkçesinde özel adlara gelen ekler kesme işareti ile ayrılırken, Hakas Türkçesinde herhangi bir işaret kullanılmaz.

Örnek: «Хакас кафедразының профессоры **Венедикт Григорьевич Карповтың** пайрамның 90 чазына паза аның хонғананы филология наукаларының кандидады, доцент **Валентина Александровна Савченконың** 80 чазына чарыдылған учёнайлар чөбі ирткен». (Хакас çiri)

- Eğer bir kısaltmaya ek geliyor ise araya tire konur:

Örnek: «СССР-ға кірчеткен харындас республикалар, «Красноярсккрайгаз» АО-ға пүүл 1 августтаң мындағ тарифтер көріл парғаннар». (Хакас çiri)

- 2) **Cins (нарицательнай) adlar:** Aynı türden, canlı, cansız varlık ya da kavramları belirtir. Aynı türden olan varlık ve kavramlardan birine, bir bölümüne veya hepsine ad olan sözlerdir (Korkmaz 2003: 214). Öзім, ағас, хазың, тирек, паба, іце, иб, кізі, пас, мойын, тиріг, мылтых, стол, кии, тигір, чылтыс, чир, тағ, суғ vb. sözcükler cins adlardır.

Ad grubu sözcükleri anlamları bakımından somut ve soyut olarak sınıflandırmak mümkündür:

- 1) **Somut adlar (конкретнай тузалығ адалыстар):** madde olarak var olan, duyu organlarıyla algılanabilen gerçek nesne ya da varlıklardır: Ат, ағас, көнек, пас, сас, öзім, аң, тағ, чазы, күмүс, тимір, пүр vb.
- 2) **Soyut adlar (абстрактнай тузалығ адалыстар):** Duygu organlarıyla kavranamayan, insanın düşüncesinde var olan kavram ya da niteliklerdir: хыныс, кибір, öрініс, түс vb.

Türkiye Türkçesinde ve Hakas Türkçesinde bazı Batı dillerinde olduğu gibi sadece teklik olarak ya da sadece çoğul olarak kullanılan adlar yoktur. Bütün isimler bir ek almadığında teklik durumdadır. Bütün adlara da çokluk ekleri getirilebilir. Bununla birlikte içinde çokluk kavramını taşıyan ya da tek tek sayılamayan nesnelerin adları taşıdıkları anlam bakımından teklik bildiren ve sayılabilen diğer sözcüklerden ayrı birer grup teşkil eder:

Топлuluk adları (чыылыс тузалыҕ адалыстар). Teklik biçiminde kullanılsa bile içinde çokluk kavramı taşıyan adlar bu gruptadır: армия, чон, өөр vb.

Sayılamayan adlar (вещественной тузалыҕ адалыстар). Tek tek sayılamayan, ancak miktar sözcükleri ile kullanılan adlardır: сүт, чарба, хайах, үҕре vb.

Adlar ayrıca belirttikleri varlıkların canlı olup olmamasına göre canlı varlıkları belirten adlar (тіріг ниме-нооны таныхтапчатхан адалыстар), canlı olmayan varlıkları belirten adlar (тіріг нимес ниме - нооны таныхтапчатхан адалыстар) olarak da ayrılır:

Canlı varlıkları belirten adlar (тіріг ниме - нооны таныхтапчатхан адалыстар): кизи, пала, ууча, хус, аң, палых vb.

Canlı olmayan varlıkları belirten adlar (тіріг нимес ниме - нооны таныхтапчатхан адалыстар): компьютер, тура, тас, наңмыр vb.

Adlar yapıları bakımından da (пүдістері хоостыра) üç gruba ayırmak mümkündür:

a) Basit (пүтпеең)

b) Türemiş (пүткеең)

c) Birleşik (хадыл)

Ödev 1:

Parantez içinde verilen sözcüklerin kullanımını dikkate alarak uygun şekilde yerleştiriniz.

Ах тасхыл ; «Ах тасхыл»

С.П. Кадышевтің тахпахтары ..... журналда сыххан.

Пөзік паза сіліг .....лар нанмырлығ пулуттарға Хакасиязар иртерге пирбинчелер.

Хакас чирі; «Хакас чирі»

..... Республиканың хакас тілінен сыхчатхан чалгыс газетазы .

.....нде пик хоныхтыг, ынаг сөбірелер асхынах ниместер.

Ыраххы аалда; «Ыраххы аалда»

Ол ..... чуртапча.

..... роман 1960 чылда сыххан.

Ödev 2: Metindeki özel adları bulup işlevine göre sınıflandırınız.

XX чүс чылның ортызынзар хакас литературазы тилип сыххан. Анзына төстег полған тиксі чуртастағы наа пастаглар. 1944 чылда, Илбек Ада чаа тузында, Ағбанда наа үгрөдиг паза наука заведениелери азылғаннар: үгретчилер тимнечен хазна институту; үгретчилерниң пилизи тилигчен институт; тилниң, литератураның паза историяның наука-истезиглиг институту. 1949 чылда Хакасияда Писательлер пиригизиниң пилии төстелген. 1937–1938 чылларда пырозы чох чаргылатхан чайаачы кизилерниң аттары ахталған. 1957 чылда хакас литературазын төстеен кизилерниң пиirsi В. А. Кобяковтың тик чирдең пыролатханы илезине сыгарылған. Аның «Айдо» чыындызы (улуғ чоох паза чоохтар) 1959 чылда чарыхха сыххан. Иди саблыг писательниң хоос тогыстары хыгырыгычыларга айландырылған.

1950 чыллардаң сыгара хакас чонның культуразында тикси алызыглар пасталған. Литератураның паза искусствоның аймах көримнери хада-пирге тилип одырғаннар. Оларның чидиглерин хакас литературазының паза искусствозының күннери таныхтачаннар. Андаг сан-пирестиг күннер аймах чирлерде иртирилченнер (Хызылчарда, Тывада, Сахада (Якутияда), Запорожьеде, ан. пасх.). Пасха республикалардаң, городтардаң идок пистиң чирзер саблыг чайаачы устар читченнер. Мындаг тогазыглар прай саринаң тuzалыг полғаннар паза кибирге кир парғаннар.

XX чүс чылның икинчи чардыгында хакас литературазында проза күс алынып пастаан. Аймах жанрлыг проза произведениелери чайалғаннар. Че иң пөзик чидиг полған — ол романнар чарыхха сыхханы. Н. Г. Доможаковтың «Ыраххы

аалда» романы соонаң И. М. Костяковтың «Чибек хур», К. Т. Нербышевтиң «Көгим Хорымнарда» романнары хакас литературазын пайыт салғаннар.

(Хакас литературазы: 9 классха, Ағбан, 2014)

Кізі аттары, солалары, фамилиялары	
Литература произведениелері	
Хазналар	
Городтар	
Чаа ады	
Пірігістер	
Ўдүкүннер	
Улуғ хорығлар	

Ödev 3:

Aşağıdaki metni sözlük yardımıyla okuyup özel adların neler olduğunu belirleyiniz. Özel adların yazılışına dikkat ediniz.

Büyük harflerin hangi durumlarda ne şekilde kullanıldığını belirlemeye çalışınız.

1. Хакас Республикасында орыс паза хакас тілі хазна тілдері полчалар. Хазна тілдерінің правозы «Хакас Республиканың чоннарының тілдеріненер Хакас Республиканың Законында» 3-чі статьяның 1-ғы чардығында көріл парған (пу Закон чуртасха 1992 чылда кичкер айының 2-чі күнінде Хакас Республиканың Өөркі Чөбінде алыл парған). Анда піди пазыл парған: «Орыс паза хакас тілдері Хакас Республиканың хазна тілдері полчалар. Хакас Республиканың прай чоннарының тілін хайраллирынча паза тилдерінче тин правозынаң хазна чарасча. Хакас Республиканың чоннарының прай тілдері хазна ползыианаң тuzаланча. Хакас Республикада чоннар аразында тіл алызар (чоохтазар) тіл орыс тілі полча».

Хакас Республиканың хазна тілдері аның политика, культура паза социальной чуртазын чарытчалар паза піріктірчелер. Олар республиканың символы полчалар. Орыс тілі Хакас Республикада чуртапчатхан чүс азыра аймах чонны піріктірчен, палғалыстырчан хазна тілі полча. Хакас тілі, тізен, республикада чуртапчатхан хакас чонның тілі полча. Пістің республика хакас чонның адынан адал парған.

Кайнактар:

Korkmaz Z. (2002) *Türkiye Türkçesi Grameri: Şekil Bilgisi*, Ankara: TDK

Хакасский язык. Морфология./Под ред. Карпова В.Г. - Учебное пособие (на хакасском языке) для студентов, обучающихся по специальности 021700.02-Филология (Хакасский язык и литература) – Абакан: Изд-во ХГУ им. Н.Ф. Катанова, 2004.

Патачакова Д.Ф. Хакас тілі. I чардышы. Лексика, фонетика, морфология: педагогическай училищее учебник. Пастауызын сыхча = Грамматика хакасского языка. Ч. I. Лексика, фонетика, морфология: Учебник для педагогического училища. Изд. 1-е. – Абакан: Хакас. кн. изд-во, 1955.

Боргояков В. А., М. А. Медведева и др. Хакас тілі. Морфология (Пос алынча чоох чардыхтары): үгрөдіг пособиеси/– Ағбан: Н. Ф. Катановтың адынаң хакас хазна университетінің издательствозы, 2018.